УДК 82.091

Ф.Х. Миңнуллина

Г. ИБРАҺИМОВ ТӘНКЫЙТЕНДӘ ЗАМАН ДРАМАТУРГИЯСЕНӘ МӨНӘСӘБӘТ

Галимджан Ибрагимов оставил ценное наследие как ученый литературовед и критик. Он является одним из основоположников татарской литературной критики, которая начала формироваться в начале XX века. В данной работе рассматриваются литературно-критические статьи Г. Ибрагимова, посвященные татарской драматургии. На примере отдельных статей выявляются основные принципы и приемы анализа произведений.

Ключевые слова: критика, татарская драматургия, писатель, литературно-эстетическая концепция

Galimjan Ibragimov left a valuable legacy as a literary scholar and critic. This paper examines literary and critical articles devoted to Tatar drama. He is one of the founders of Tatar literary criticism, which began to form in the early 20th century. Using the example of individual articles, the basic principles and techniques of analyzing works are revealed.

Keywords: criticism, Tatar drama, writer, literary and aesthetic concept.

Татар әдәбияты классигы, энциклопедист-галим, күренекле дәүләт һәм җәмәгать эшлеклесе Галимҗан Ибраһимов (1887–1938) – XX гасыр башы татар дөньясында әһәмиятле урын тоткан, әдәбиятыбыз һәм мәдәниятебез тарихында тирән эз калдырган, үз чорының әдәби-мәдәни һәм иҗтимагый-сәяси тормышында зур урыны булган шәхес. «Г. Ибраһимов – Г. Тукай, Г. Исхакый, Ф. Әмирхан кебек мәшһүр талант ияләре белән берлектә Көнчыгыш традицияләренә нигезләнеп үскән татар әдәбиятын Европа һәм рус сәнгате казанышлары белән баетып, аны югары баскычка күтәргән олуг әдипләребезнең берсе» [Ганиева-Гыйниятуллина, 2018, б. 118]. Әдип калдырган мирас гаять бай һәм киң тармаклы. Ул әдәби тәнкыйть һәм публицистика өлкәсендәге эшчәнлегендә татар әдәбиятының барышына, аерым жанрларның үсешенә, татар матбугатына, сәнгатькә, милли театрга, әдәби телгә, тарихка бәйләнешле мәсьәләләрне күтәрә. Үз чоры әдәби процессына, замандашлары, каләмдәшләре иҗатына бәйле мәкаләләр язып, әдипләрнең иҗат йөзен, стиль үзенчәлеген күз алдына бастыра. Әдәбиятның эчтәлеген һәм сәнгати формасын баетуда халык авыз иҗатының әһәмиятен күрсәтә, татар зыялыларын, халык массаларын рус, Шәрык һәм Европа классик әдәбиятлары байлыкларына тарту кирәклеген ассызыклый. «1910 ел – Г. Ибраһимов җитди рәвештә татар әдәбияты тарихы, теориясе, тәнкыйте белән шөгыльләнә башлаган вакыт. Аның газета-журналларга тәкъдим ителгән язмаларында әдәбият фәненең төрле юнәлешләренә караган аерым мәсьәләләр игътибар үзәгенә алына» [Я жизнь искал..., с. 60].

Мәгълүм булганча, XX гасыр башында татар драматургиясе формалашу, аякка басу чорын кичерә, яңа жанрларга байый, чынбарлыкка нисбәтле җитди мәсьәләләргә игътибар итеп, аларны чагылдыруда яңадан-яңа алым-чаралар эзли. Г. Ибраһимов та әдәбият белән бергә сәнгатьнең башка төрләре, аерым алганда, театр сәнгате, драматургия белән кызыксынып яшәгән. Татар драматургиясенә, театрына мөнәсәбәтле язмаларында ул режиссер һәм артистлар уенына ачык, тәфсилле бәя бирә. Шунысын да әйтеп узарга кирәк, Г. Исхакыйның «Өч хатын берлән тормыш» (1900) һәм «Ике гашыйк» (1903) пьесалары сәхнәгә җитди яңалык алып килә. Г. Ибраһимов та «Милли матбугатыбыз» (1911) мәкаләсендә Г. Исхакыйның «Знание» нәшриятында «Өч хатын берлән тормыш», «Алдым бирдем» әсәрләренең рус телендә басылып чыгуын олы вакыйга дип бәяли. Шуннан соңгы елларда, төрле субъектив сәбәпләр аркасында, Г. Ибраһимов Исхакый әсәрләренә бәясен кискен үзгәртә. Татар әдәби-эстетик, тәнкыйди фикерендә кызу бәхәсләр уяткан «Мөгаллимә» драмасы дөнья күргәч, бигрәк тә сәхнәгә куелып, киң җәмәгатьчелеккә тәкъдим ителгәч, матбугатта шактый бәхәсләр туа. Күп кенә язмаларда әлеге әсәрнең Г. Исхакый иҗатына яңарыш алып килүе турында да хәбәр ителә. Мәсәлән, Ш. Әхмәдиев татар драматургиясе тарихында да яңа чор башлануын ассызыклап үтә. Ә. Мөхетдиния «Кем ул мөгаллимә Фатыйма?» дип аталган мәкаләсендә драманы романтизм иҗат принциплары яктылыгында бәяли. 1915 елда Г. Ибраһимовның «Мөгаллимә»нең Уфада уйналуы мөнәсәбәте белән» исемле мәкаләсе дөнья күрә. Мәкалә авторы Г. Исхакыйның моңа кадәрге иҗатына бәя биреп, аны идея бөтенлегенә ирешә алмаган автор дип бәяли. Г. Исхакыйны рус, Европа әдәбияты вәкилләре Толстой, Арцибашев, Байрон, татарлардан публицистлар Риза казый, Рәшид казый, И. Гаспринскийлар белән чагыштырып, *«Гаяз әфәндедә бер мәсләк – идея юк»* [Ибраһимов, 2019, 7 т., б. 78], ди. Тәнкыйтьче драманың исеменнән чыгып, *«әсәрдә мөгаллимләрнең типик тормышы сурәтләнергә, татар мөгаллимәсенең авыр язмышы» проблемасы күтәрелергә тиеш, дигән фикерне алга сөрә. «"Мөгаллимә" – укып җуаныр өчен күңелле бер әсәр. Әмма әдәби вә иҗтимагый кыйммәте (хәятнең көзгесе була алмаганга) нульгә якын»* [Ибраһимов, 7 т., б. 81], дигән ялгыш нәтиҗәгә килә.

XX гасыр башында язылган тәнкыйть мәкаләләрендә драма, нигездә, өч позициядән бәяләнә: идея-эчтәлеге, төп герой яңалыгы һәм әсәрнең иҗат принциплары мәсьәләсе күтәрелә [Юсупова, б. 425]. «Мөгаллимә» драмасының иҗат методы мәсьәләсе дә бәхәсләр тудыра. Ә. Мөхетдиния югарыда искә алынган мәкаләсендә романтик принципларны алга чыгара, драманы шул яссылыкта тикшерә. Җ. Вәлиди драмага, нигездә, романтизм иҗат принциплары ноктасыннан якын килә. Тәнкыйтьче татар әдәбиятында реализм һәм романтизм иҗат юнәлешләренең бер-берсенә кушылып китүе, үзенчәлекле үсеш алуы турындагы фикерне алга чыгара. Г. Ибраһимов «Мөгаллимә»нең Уфада уйналуы мөнәсәбәте белән» мәкаләсендә әсәрнең әдәби

кыйммәтен ике яктан бәяләргә тәкъдим итә: романтик принципларны алга куйган хәлдә, «матур вә мәгънәле хыял тудырмак», ди. Автор иҗат юнәлешләренең бурыч-максатларын берьяклырак аңлый, аларның үзара керешеп китүен, синтез күренешен кире кага. Аның фикеренчә, ике иҗат методы арасында чикләр төгәл билгеләнгән булырга тиеш. «*Мөхәррир йә матур вә мәгънәле хыял язсын, яки үзенең тугры тасвиры белән тормышның авыр җәрәхәтләреннән берен укучы алдында ачып салып, халыкны шул хакта уйланырга, авыр язмышны җиңеләйтү турында чаралар күрә башларга, һич булмаса, шуны бер мәсьәлә итеп мәйданга салырга мәҗбүр»* [Ибраһимов, 2019, 7 т., б. 81]. Гомумән, автор драмага реалистик әсәрләргә куела торган таләпләрдән чыгып бәя бирә һәм түбәндәге максатлардан чыгып эш итү кирәклеген белдерә:

«1) Хәят сәхифәләрен, хәятның тудырган мәгънәле типларын вакыйгада бар көенчә тасвир итмәк.

2) Матур вә мәгънәле хыял тудырмак» [Ибраһимов, 2019, 7 т., б. 77].

Күренә ки, биредә әдәби әсәрне романтизм яисә реализм позицияләреннән чыгып бәяләү хакында сүз бара. Г. Исхакыйның бу пьесасында Г. Ибраһимов җәмәгатьчелектә борчу уятырлык реаль тормышны күрергә тели. Автор Фатыйма образының типиклыгы мәсьәләсен дә кузгата. Типиклыкның асыл хасиятен тәфсилләп аңлатканнан соң, тәнкыйтьче ахырда *«пьесада күп нәрсә, күп нотыклар, озын-озын хаталар бардыр. Ләкин күпчелегенең язмышы шул югарыдагыча булган татар мөгаллимә тибы юк»* [Ибраһимов, 2019, 7 т., б. 80], дигән нәтиҗә ясый. Билгеле булганча, бу дәвердә сәхнә әдәбияты, сан һәм сыйфат үзгәрешләре кичереп, чынбарлык күренешләрен романтизм юнәлешенә хас алым-чараларда чагылдыруга килә. Бу исә драматургиядә хисчәнлекне, геройның рухи дөньясын киңрәк, тулырак ачуны үстерә. Нәкъ менә романтик юнәлештәге әсәрләрдә милләт язмышына караган мәсьәләләрнең киң чагылыш табуын Й. Нигъмәтуллина «идеяләр романтизмы» дип атый [Нигматуллина, с. 137]. Әнә шундый шартларда Г. Исхакыйның «Мөгаллимә»се (1913) киң җәмәгатьчелек игътибарына тәкъдим ителә. Биредә хатын-кыз азатлыгы мәсьәләсе, халыкчылык идеяләре белән кушылып, җитди яңгыраш ала. Үз вакытында зур кызыксыну, бәхәсләр тудырган әсәре белән Г. Исхакый татар дөньясының төрле катлауларына бердәм булып милләт мәнфәгатенә хезмәт итү кирәклеге турында аваз сала [Закирҗанов, б. 62].

«Шәрык клубы»нда татарча театр («Ямьсез тормыш» пьесасы, 1915)» язмасында автор Ф. Сәйфи-Казанлының «Шәрык клубы»нда уйналган «Ямьсез тормыш» исемле сәхнә әсәренә үз карашын белдерә. Мөхәммәт образына бәя бирү барышында, милли мәсьәләләргә тукталып, аерым кешеләрне аны үз мәнфәгатьләрендә файдалануда гаепли. *«...Милли шагыйрь, милли әдәбият, милли театр – болар безнең каршыда хәятнең биргән вә бирәчәк нәрсәләренең иң газизләреннәндер.*

Һәрбер мөкаддә идеяне үзенең кадерле мөнбәреннән урамга өстерәп чыгарып, үзләренең шәхси мәнфәгатьләре юлына хезмәт кылдыручылар һәркайда, һәр заманда була килгән кебек, без дә дә "милли" дигән сыйфатны хәзер сүи истигъмаль (явыз ният белән) итә башладылар. Сатучы үзенең малын үткәрү өчен, аны "милли" дип тәкъдим итә, һөнәрче үзенә күбрәк кеше тарту өчен, ничек булса да бер "милли" дигән кушамат табарга тырыша... Бу – бер.

Икенче яктан, бертөрле җилбәзәкләр, биш-ун кеше җыелып, милләт турында шәп сүзләр шаулашалар да, шуның белән милләт өчен зур эш кылгандай булып йөриләр» [Ибраһимов, 7 т.. б. 57]. Автор фикеренчә, Мөхәммәт исә әлеге типларга каршы иҗат ителгән, милли буяуга буялып буш сүз сөйләүчеләрдән түгел. Ул – идеалист-халыкчы. Автор халыкка хезмәт итүне әһәмиятле мәсьәлә дип саный. Пьесаның үзәк герое Мөхәммәт яшәү максатын халыкка хезмәт итүдә күрә. Г. Ибраһимов үзенең бәяләмәсендә милләткә хезмәт итә алмаган персонажларга да туктала, тәнкыйть күзлегеннән бәя бирә. Шул рәвешле ул милли әдәбият һәм милли әдип нинди булырга тиешлегенә ачыклык кертә. Мәкалә авторы әсәрнең сәнгатьчә эшләнешенә дә игътибар итә: драманың композициясе төзек булмавына туктала, артистлар уенына да бәя бирә.

Г. Ибраһимовның татар әдәбияты теориясе юнәлешендәге уй-фикерләре «Әдәбият дәресләре», «Әдәбият кануннары» дип исемләнгән хезмәтләрендә тулы чагыла. Аның «Әдәбият дәресләре» (1916) исемле язмасында әдәбият кагыйдәләре татар әдәбиятыннан мисаллар, әсәрләрне анализлау белән үрелеп бара. Әдәбиятның төр һәм жанрларга бүленеше мәсьәләләрендә «бөтендөнья әдәбияты» дигән төшенчә аша татар әдәбияты жанрларын дөнья әдәбияты фонында күзәтү омтылышы ясала. Бу өлкәдә төзек бер система тәкъдим итмәсә дә, татар әдәбиятында пәйда булган жанрларны мисаллар китереп күзәтеп уза [Заһидуллина, 2019, 7 т., б. 27]. Зур хезмәтнең икенче бүлеге әдәбиятның төр һәм жанрларга бүленеше мәсьәләсенә багышлана. Драматургиягә бәйле өлештә әлеге төрнең, мәйданга килгәннән алып, үсеш-үзгәреш тенденцияләре, традиция-яңачалыклар һ.б. җентекле тикшерелә. Драма төре турында сүз алып барганда, язучы драмада табылырга тиешле булган төп сыйфатларны күрсәтә:

«1) Вакыйганың эш вә хәрәкәтләр аркылы ачылып җитүе.

2) Мөндәриҗәдә берлек.

3) Каһарманнарның сүз вә эшләре үзләренең характерларына муафыйк булсын.

4) Диалог вә монологлар табигый булсын» [Ибраһимов, б. 207].

Г. Ибраһимов драматургиянең өч жанрын атый: *«Драма өчкә бүленә: 1) трагедия; 2) комедия; 3) тар мәгънәсендә алынган драма»* [Ибраһимов, 2019, 7 т., б. 208]. Әдип драма, комедия, трагедияләрдәге жанр ачыклыгын билгеләүне төп таләпләрнең берсе итеп куя. *«Хәзер әдәбият мәйданында трагедия сирәк языла. Комедия белән драманың да соңгысы алда йөри»*, дигән нәтиҗә чыгара.

Җыеп әйткәндә, Г. Ибраһимов 1917 елга кадәрге фәнни-тәнкыйди эшчәнлегендә 1905 елгы инкыйлаб нәтиҗәсендә барлыкка килгән үзгәрешләр, яңа әдәбиятның формалашуы, әдәби тәрҗемә, мәктәптә милли әдәбият укыту, милли театр, нәшрият эшчәнлеге кебек мәсьәләләрне яктырта. 1917 елдан соң Г. Ибраһимов сәяси көрәш вакыйгаларында кайнап яши. «1917 ел инкыйлабыннан соң татарлар арасында революцион хәрәкәтне сәяси, иҗтимагый, идеологик яктан җитәкләүче әйдәманнарның берсе булуына карамастан, Г. Ибраһимов гыйльми-тәнкыйди эшчәнлеген дә дәвам итә» [Заһидуллина, 2019, 8 т., б. 8]. Язучылар иҗатына игътибарын киметми, татар мәдәниятенең, әдәбиятының киләчәк юлы, перспективалары турында яза. Әдипнең Октябрь инкыйлабыннан соң язылган байтак хезмәтләренең үзәгендә үткән чорларның мәдәни мирасына мөнәсәбәт, яңа чор татар әдәбияты үсеше мәсьәләләре тора. Г. Ибраһимовның әдәбиятка, аның максаты һәм вазифалары, әсәрләрне бәяләү критерийлары мәсьәләләренә карашы үзгәреш кичерә, сыйнфыйлык рухы көчле яңгыраш ала. «Пролетариат әдәбияты турында» исемле хезмәтендә, мәсәлән, мәдәни мирас мәсьәләсенә аерым тукталып, бу өлкәдә дә Г. Ибраһимов гаять кырыс, алга таба татар әдәбиятын өйрәнүгә тискәре йогынты ясаган сүзләр әйтә: *«Һичбер марксист «Сәлимә», «Мәгыйшәт» яки «Зөләйха»ларны эшче-крәстиян массасының, яшь буынның фикер, тойгы, хыял, мәгънә тәрбияләренә ярдәм бирә, сыйнфый аңнарын оештыра торган әсәрләр исемлегенә кертмәячәк»* [Ибраһимов, 2019, 8 т., б. 221]. Мәкалә каләм ияләрен пролетариат әдәбияты тудырырга чакыру белән тәмамлана. 1921 елны язылган «Яңа әсәрләр» язмасында яңа идеологияне яктырткан сәхнә әсәрләре итеп, үзенең «Яңа кешеләр», Ф. Сәйфи-Казанлының «Дошманнар» драмасын күрсәтә. «Дүртенче елга кергәндә» мәкаләсендә автор үз дәвере сәхнә әсәрләре турында: *«Сәхнә өчен басылды – "Яшь йөрәкләр", "Беренче адым", "Канлы көннәрдә", тәрҗемәләрдән "Яңа көчләр" – болар һәркайда уйналалар»* [Ибраһимов, 2019, 8 т., б. 64], – дип яза. Аерым пьесаларга багышланган мәкаләләрендә исә Г. Ибраһимов аларның төп сыйфатларын, әдәби барышка алып килгән яңалыкларын, җитешсезлекләрен төгәл күрсәтә. 1922 елда «Татарстан хәбәрләре»нең 31 гыйнвар санында Галимҗан Ибраһимовның «"Янгура" уйналуы мөнәсәбәте белән» исемле мәкаләсе басылып чыга. Анда Афзал Таһировның әлеге драмасы көчле тәнкыйть утына тотыла. *«...Һәртөрле дини фанатизм нокталарын бик артык куе краска белән чыгарулары аркасында, әсәр сәяси яктан да зарарлы бер төс алды: халыкны юк-бар дини хыяллар белән агулый торган бер нәрсә булып чыкты. Тарихтагы төп сыйнфый факт бөтенләй сизелмәде»* [Ибраһимов, 2019, 8 т., б. 68.], дип белдерә. Янгура тарихи образ буларак та игътибарга лаек. Афзал Таһиров та архив чыганаклары белән таныш булып, аларны өйрәнеп язганлыктан, биредә төп игътибарны милләт язмышына юнәлтә [Бәдретдинов, б. 172]. Г. Ибраһимов төп геройларны халыкка җиткерә алмаган артистлар өчен дә борчылуын

белдерә. А. Таһиров исә Галимҗан Ибраһимовның бу әсәргә карата әйтелгән тәнкыйди фикерләренә мөнәсәбәтен белдереп: *«...Әсәр тәмам булгач, артист Мортазин укырга алды. Табигый, ул, артистлар гадәтенчә, минем кульъязманы күчертеп алып, сәхнәгә хәзерләгәндә бөтенләй үзгәртеп, Дутов хакимияте чорында Оренбурда куярга хәзерләгән... Сездә уйналган Янгура әнә шул булса кирәк»* [Ибраһимов, 2019, 8 т., б.109], – дип җавап хаты яза. Г. Ибраһимовның «Татар сәхнәсе» исемле мәкаләсендә күтәрелгән тәнкыйди карашларга килсәк, биредә сүз күбрәк драманың үзе түгел, ә сәхнәдә куелуы, тамашачыга күрсәтелүе хакында бара.

Г. Ибраһимов матур әдәбияттагы яңа күренешне тиз тотып ала. Аның М. Фәйзинең «Галиябану» драмасына карата язылган ««Галиябану» хакында бер-ике сүз» (1922) язмасы – шуларның берсе. Биредә әсәрнең төп үзенчәлекләре, татар әдәбиятына алып килгән яңалыгы алга чыга. Халык иҗаты белән язма әдәбият арасындагы бәйләнешләр, сүз сәнгатен баетуда фольклорның роле кебек мәсьәләләргә игътибар ителә. Г. Ибраһимов әдәби әсәрнең яңа сыйфаты хакында болай дип яза: *«Галиябану»ның бөтенләй яңа хасиятләреннән берсе – аның бездә беренче мәртәбә сәхнәгә музыканы, җырны, бер иттифакый зиннәт ясап кына түгел, бәлки төп матди итеп, асыл мөндәриҗә кыйлып кертүедер. Буны «Галиябану» башлап җибәрде»* [Ибраһимов, 2019, 8 т., б. 108]. Әсәрне совет әдәбияты эчтәлегенең төп категориясе буларак тәкъдим ителгән сыйнфыйлык ноктасыннан якын килеп бәяли. *«Беренче мәртәбә диярлек һичбер буяусыз, саф булганча, үзләренең уен-көлкеләре, җырлары, музыкалары, гыйшыклары, интригалары, бәетләре, көрәшләре белән крәстиян егетләре, крәстиян кызлары бу әсәр аркылы безнең театр галәменә килеп керәләр»* [Ибраһимов, 2019, 8 т., б. 109].

Гомумән, Г. Ибраһимов әдәбият галиме һәм тәнкыйтьче сыйфатында кыйммәтле мирас калдырды. Язучының татар драматургиясе яшәешенең бик күп якларына, аеруча аның сәнгати дәрәҗәсенә басым ясап, чор әдәби процессын анализлаган җитди күзәтүләре, жанрларның хасиятләре турындагы нәзари тикшеренүләре әһәмиятле. Әдип һәр фикерен теоретик планда аңлатып кына калмый, уй-фикерләрен теге яки бу авторның иҗатын җентекле тикшерү аша дәлилләп тә бара.

Әдәбият

Алиева Ә.Х., Зәйниева Г.Н. Г. Ибраһимовның яңа басмасы // Фәнни Татарстан. 2019. № 1. Б. 33–47.

Бәдретдинов Р.Ф. Галимҗан Ибраһимов һәм Афзал Таһиров // Г. Ибраһимов мирасы һәм төрки дөнья: Г. Ибраһимовның тууына 125 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары (17 апрель, 2012 ел). Казан, 2012. Б. 172–174.

Вәлидов Җ. «Мөгаллимә (Гаяз Исхакый әсәре)» // Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 8 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. Б. 209–218.

Галимджан Ибрагимов: «Я жизнь искал, смысла в жизни искал...». – Казань: ИЯЛИ, 2017. 333 б.

Ганиева-Гыйниятуллина А. «Яшь йөрәкләр» романының фәлсәфи-психологик үзенчәлекләре // Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века: материалы Международной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Г. Исхаки / сост.: Ф.Х. Миннуллина, А.Ф. Ганиева, Л.Р. Надыршина. Казань: ИЯЛИ, 2018. С. 118–122.

Закирҗанов Ә.М. Гаяз Исхакый һәм XX йөз башы татар драматургиясе // Фәнни Татарстан. 2018. № 2. Б. 60–66.

Заһидуллина Д. Галимҗан Ибрһимов – марксистик әдәбият фәне тудыруның үзәгендә // Ибраһимов Г. Әсәрләр: 15 томда. 8 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1918–1933). 2019. Б. 8–31.

Ибраһимов Г. «Галиябану» хакында бер-ике сүз // Әсәрләр: 15 томда. 8 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1918–1933). 2019. Б. 107–109.

Ибраһимов Г. «Мөгаллимә»нең Уфада уйналуы мөнәсәбәте белән // Әсәрләр: 15 томда. 7 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1915–1916). 2019. Б. 72–82.

Ибраһимов Г. «Янгура» мөхәрриренең изахы // Әсәрләр: 15 томда. 8 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1918–1933). 2019. Б. 109–110.

Ибраһимов Г. «Янгура» уйналуы мөнәсәбәте белән // Әсәрләр: 15 томда. 8 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1918–1933). 2019. Б. 66–69.

Ибраһимов Г. Әдәбият дәресләре // Әсәрләр: 15 томда. 7 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1915–1916). 2019. Б. 122–241.

Ибраһимов Г. Пролетариат әдәбияты турында // Әсәрләр: 15 томда. 8 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1918–1933). 2019. Б. 191–236.

Ибраһимов Г. Шәрык клубында татарча театр // Әсәрләр: 15 томда. 7 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1915–1916). 2019. Б. 57–61.

Ибраһимов Г. Яңа әсәрләр // Әсәрләр: 15 томда. 8 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1918–1933). 2019. Б. 64–66.

Нигматуллина Ю.Г. Типы культур и цивилизаций в историческом развитии татарской и русской литератур. Казань: Фэн, 1997. 190 с.

Юсупова Н.М. Г. Исхакыйның «Мөгаллимә» драмасы әдәби тәнкыйтьтә (XX йөз башы тәнкыйди материаллары нигезендә) // Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века: материалы Международной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Г. Исхаки / сост.: Ф.Х. Миннуллина, А.Ф. Ганиева, Л.Р. Надыршина. Казань: ИЯЛИ, 2018. С. 424–430.

Миңнуллина Фатыйма Хәлиулла кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре